

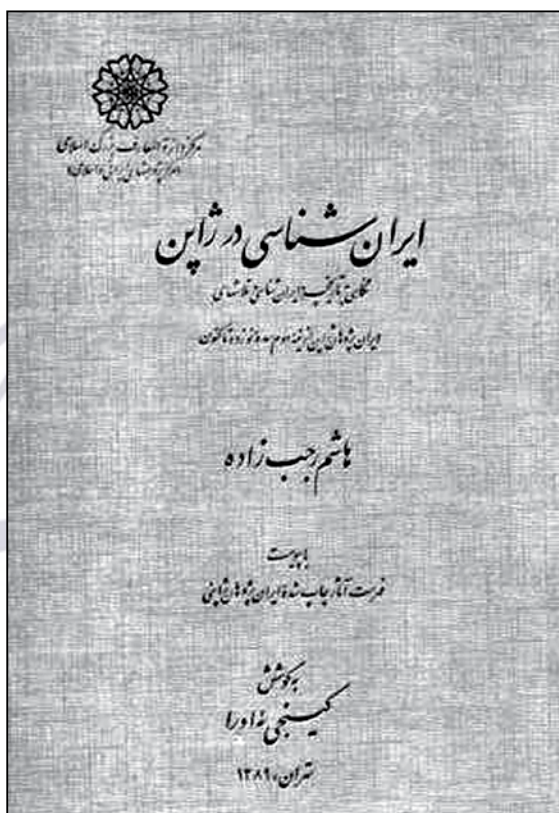

شرح ایرج افشار درباره نسخه‌های خطی ژاپن

هاشم رجبزاده*

و ایرانشناسی»، در: بیاض سفر: یادداشتهای سفر در زمینه ایرانشناسی، کتابشناسی، و نسخه‌شناسی، تهران: ۱۳۵۴). برای بهتر شناختن محتوا و ارزش این تحقیق، نخست مقدمه‌ای درباره شیوه‌های چاپ متون در ژاپن و تحول آن با مراجعه با منابع در دسترس، بخصوص شرح چمبرلین در اثر ارزنده او، چیزهای ژاپنی^۱، آورده، و آن گاه بهره‌ی یادشده از یادداشتهای استاد ایرج افشار نقل می‌شود.

چینی‌ها از چند هزار سال پیش تصویرها و نشانه‌های نگارشی را به صورت وارونه و برجسته بر لوح‌های چوبی می‌کندند و با مرکب‌زدن بر سطح آن و فشار دادن آن روی کاغذ، نقش یا نوشته را به تعداد کثیر چاپ می‌کردند. فن چاپ با آئین بودا به ژاپن آمد، اما دیرتر از فنون و هنرهای دیگری که در خدمت یا پیوسته با این آئین بود. نخستین نمونه‌های چاپ چوبی (یا باسمه‌ای؛ با کندن نوشته یا نقش بر لوح چوبی و فشردن آن بر برگ کاغذ یا قطعه‌های پارچه) در ژاپن به حدود سال ۷۷۰ میلادی باز می‌گردد. در این سال‌ها ملکه شوئوتوکو (چهل و هشتمین امپراتور در تاریخ ژاپن، که پیش‌تر، در سال‌های ۷۴۹ تا ۷۵۸ با نام ملکه کوءکن فرمانروا بود، و در سال ۷۶۵ دوم‌بار و به تدبیر و رأی دوءکیو راهب به تخت نشست) داد تا دو کرور ادعیه یا تعویذهای بودایی را بر باریکه‌های کاغذ چاپ کردند تا به همه زیارتگاه‌ها و معبد‌های بودایی ژاپن فرستاده شود، و در هر جا برای تیمن و دفع بلا در بُرج مطبّق معبد (پاگودا) نگاه دارند. شماری ازین برگ‌ها، که «یک میلیون تعویذ و دعا برای بُرج مُطَبَّق» (به ژاپنی:

از نوشته‌های آگاهاننده زنده‌یاد ایرج افشار که پس از بیش از نیم قرن هنوز تازگی و اعتبار دارد، وصفی است حاصل پرس‌وجو از یکی از کارشناسان بنام نسخه‌های خطی ژاپن درباره گنجینه میراث مکتوب این کشور که در میان یادداشتهای سفر تحقیقی خود به ژاپن (نیمه آذرماه ۱۳۵۰ تا اوایل فروردین ۱۳۵۱) به قلم آورده است «ژاپون‌شناسی

* دانشگاه ریوکوگو، ژاپن

1. B.H.Chamberlain, *Japanese Things*, Tuttle, Tokyo, 1971.

2. Analects

هیاکومان تو دارانی) خوانده شده، امروزه در جاهایی در ژاپن - مانند معابد و موزه‌ها - بازمانده، و در توئیو بونکو (کتابخانه شرقی ژاپن) در توکیو هم نمونه‌ای از آن محفوظ است. نخستین نمونه کتاب چاپ شده در ژاپن که به دست آمده، از سده دهم میلادی است؛ و کهن‌ترین نمونه موجود متعلق به تاریخی میان سال‌های ۱۱۹۸ و ۱۲۱۱ میلادی شناخته شده است.

تا حدود ششصد سال پس از پیدا آمدن و رواج گرفتن فن چاپ، نزدیک به همه آنچه به طبع می‌رسید، متون و برگ‌های بودایی بود. حکمت‌نامه کنفوسیوس، حکیم نامدار چینی، به نام مکالمات^۲ یا هزار اندرز، نخستین بار در سال ۱۳۶۴م. در ژاپن طبع شد؛ و ازین تاریخ تا پایان سده شانزدهم چاپ‌های تازه آثار متنوع ادب کلاسیک چین، از نظم و نثر، که گاه در ژاپن منتشر می‌شد. تصرف سرزمین کره در اواخر سده شانزدهم، جهش و رونق تازه‌ای به چاپ آثار مکتوب در ژاپن داد؛ و حمایت بیدریغ یه‌یاسو، (۱۵۴۲-۱۶۱۶) نخستین شوگون یا فرمانروای خاندان سپهسالاری توکوگاوا، بر رونق چاپ و نشر کتاب افزود. ژاپنی‌ها استفاده از حروفچینی (یا، در واقع، کلمه چینی، یعنی کنار هم چیدن نقش معکوس نشانه‌های مفهوم‌نگار چینی - ژاپنی در صفحه و لوح بسته شده برای چاپ) را از کره‌ای‌های مغلوب آموختند؛ اما این طرز چاپ و نشر آثار مکتوب تا میانه سده هفدهم باز از رواج افتاد، زیرا که شمار عظیم نشانه‌های نگارشی مورد نیاز برای نوشتن به خط چینی کاربرد این روش را بس دشوار و آزارنده می‌ساخت. نخستین نمونه به‌واقع ژاپنی اثر مکتوب طبع شده، کتاب نیهونگی (تاریخنامه کهن ژاپن) یا، به سخن دقیق‌تر، دو فصل ازین کتاب بود که در سال ۱۵۹۹م. به زیور طبع آراسته شد. این اثر، حاوی اساطیر ژاپن و تاریخ دوره متقدم این سرزمین، حدود سال ۷۲۰م. تألیف شد. مجموعه کهن شعری ژاپن، مانیوئشو، که در میانه سده هشتم فراهم آمد، نیز نخستین بار در همان سال‌ها به طبع رسید. از آن پس، کار به چاپ‌رساندن گنجینه نسخه‌های خطی ادب ژاپن با آهنگی تند پیش رفت، و در همان حال آثار گونه‌های ادبی تازه، شامل تفاسیر، تاریخ، شعر، داستان‌های مردم‌پسند، و کتاب‌های راهنما، لوح‌سازان چاپ چوبی با سمه‌ای را همواره در کار نگه می‌داشت. نقش‌اندازی

باسمه‌ای (کنده‌کاری روی چوب و ساختن لوح از آن برای چاپ با سمه‌ای) نیز در همین دوره به عرصه آمد. از حدود سال ۱۸۷۰، ژاپنی‌ها روش‌ها و فنون اروپایی در کار آوردن حروف چاپی را فرا گرفتند. در نتیجه این اقتباس، چاپ با حروفچینی (کلمه چینی) باز رواج گرفت؛ هر چند که شیوه پیشین طبع کتاب یکسره به کنار نهاده نشد. در اواخر سده نوزدهم و اوایل سده بیستم، روزنامه‌های ژاپن همچنان با شیوه صفحه‌چینی و چاپ متحرک دستی منتشر می‌شد؛ اما در مقایسه با خط لاتینی، که ۲۶ حرف دارد، با ۲۸ حرف نگارش عربی و ۳۲ حرف نگارش فارسی، در صفحه‌چینی متن ژاپنی برای چاپ نشانه‌های مفهوم‌نگار (به ژاپنی: کانجی) می‌بایست حدود ۶ و ۱۰۰ نقش یا کلمه خط تصویری که کاربرد هرروزه دارد ساخته شود، و از هر نشانه هم اندازه‌های متفاوت (بلند، تیره، نازک و مانند آن) آماده شود. پیداست که این شمار عظیم از نشانه‌های مفهوم‌نگار روی میز یک حروفچین یا صفحه‌چین نمی‌گنجد. این نشانه‌ها برای چیدن صفحه چاپی، به ترتیب ردیف کردن نشانه‌های نگارشی خط چینی-ژاپنی بر پایه بن‌واژه هر نشانه مفهوم‌نگار (که در انگلیسی radical خوانده می‌شود) در چندین هزار سینی گرداگرد اتاق وسیع چیده می‌شد، به کمک حروفچین‌های چاپخانه که به هر یک از آنان صفحه‌ای برای چیدن داده شده بود، از یک سینی به سینی دیگر می‌رفتند و کلمه‌های مورد نیاز را برمی‌داشتند و در جعبه‌ای می‌گذاشتند و در پایان کار به صفحه‌چین که نشانه‌های مفهوم‌نگار را در صفحه چاپی می‌چید می‌دادند. این کمک کارگران چاپخانه در میان گشتن و پیدا کردن کلمه‌ها برای صفحه‌چینی، متن را زمزمه می‌کردند و آواز گونه می‌خواندند. البته چاپخانه‌های ژاپن می‌بایست نمونه سُرَبی حروف هجایی ژاپنی را هم (که دو گونه است؛ یکی برای اجزاء مکمل جمله مانند حروف عطف و ربط، و دیگری برای نگاشتن نام‌های بیگانه که «کانجی» ندارد؛ و هر کدام ۴۶- و با صداهای افزوده ۶۴- حرف دارد و نمونه چاپی آن به دویست- سیصد نمونه می‌رسد) آماده کنند. در مواردی که چاپخانه به واژه کم‌کاربرد (بیرون از ۶ و ۱۰۰ نشانه مفهوم نگار رایج که برای آن نمونه سُرَبی ساخته شده بود) در نسخه خطی یا دست‌نوشته نویسنده‌ای برمی‌خورد، این نشانه یا کلمه

مهبجور را از چوب می تراشیدند و در صفحه چاپ می گذاشتند. چون شمار نشانه‌های مفهوم‌نگار خط چینی-ژاپنی بر روی هم هفتاد تا هشتاد هزار است (سویا ترکیب‌های بسیار مهبجور که تا دویست هزار می‌رسد) فراهم و آماده داشتن نمونه سربی همه این نشانه‌ها برای چاپ بسیار پرهزینه درمی‌آمد؛ و این کار از چاپخانه‌های بزرگ هم کم‌تر ساخته بود؛ علاوه بر این که کارگاه و جای بسیار وسیعی هم می‌خواست.

روش چاپ با نقش برجسته بر لوح چوبی، جز در طبع و تکثیر نوشته‌ها، در نقش‌اندازی بر کاغذ هم کاربرد یافت. از هنرهای نگارگری چشم‌نواز ژاپن که قدمت چندصدساله دارد چاپ نقش با لوح چوبی است، که این هم از شیوه کهن چاپ در چین گرفته شده و کتاب‌های کهنه در کتابخانه‌های چین و ژاپن با این روش مصور شده است. ژاپنی‌ها با گرفتن خط چینی برای نگارش خود، و قرن‌ها بعد با اقتباس شیوه چاپ چینیان با لوح‌های چوبی، گونه‌ای خاص از نگارگری برآوردند که اوکی-یو-ئه نام گرفت، و به دو شیوه سیاه یا چندرنگ بود. برای چاپ تصویرهای رنگارنگ، برای هر رنگ لوحی جداگانه می‌سازند و خط و نقش‌هایی را که به آن رنگ است روی آن درمی‌آورند. این لوح‌ها باید با چنان ظرافتی ساخته و با چنان دقتی روی کاغذ زده شود که رنگ‌ها در هم نرود و هر رنگ به جای خود بر صفحه کاغذ بنشیند.

آثار اوکی-یو-ئه، حتی ساخته‌های هنرمندان نامور در این شیوه، تا چند دهه پیش فراوان عرضه می‌شد؛ اما در این سال‌ها نمونه‌های متوسط آن هم سخت نایاب شده است، زیرا که موزه‌های هنر و مجموعه‌داران دنیا در نیمه دوم سده بیستم هرچه بیش‌تر مجذوب این آثار شدند و آنچه را که یافتند برای گنجینه خود خریدند.

پس از این مقدمه، شرح زنده‌یاد استاد ایرج افشار درباره میراث مکتوب ژاپن و نگاهداری، فهرست‌نویسی و طبع و انتشار آن، به عبارت، نقل می‌شود:

چهارشنبه ۴ اسفند (۱۳۵۰):

امروز طبق وعده‌ای که پرفسور هندا گذاشته بود، با پرفسور ک. اوئسومی ملاقات کردم. این شخص یکی از ارباب تخصص در شناخت نسخه خطی ژاپن است. اگر گفت‌وشنودی را که میان ما دو نفر گذشت (با مترجمی پرفسور هندا) برای شما نقل کنم

خالی از فایده نیست.

پس از معارفه و خوش‌وبش‌های معمولی و چند کلمه‌ای صحبت‌های معمولی‌تر که در مورد وطنم شد، گفتم: خیلی میل دارم از سوابق مربوط به نسخه خطی در ژاپن مختصر اطلاعی حاصل کنم.

گفت: دزو (به ژاپنی یعنی خواهش می‌کنم).

گفتم: به زبان ژاپنی چه مقدار کتاب تألیف شده است؟

گفت: نوشته‌های ژاپنی به دو دوره تقسیم می‌شود؛ یک دسته که مربوط به دوره جدید باشد، عبارت است از کتبی که بعد از عهد میجی (= بعد از سال ۱۸۶۷ م.) به چاپ رسیده است، یعنی صد سال اخیر... برای دسته دیگر که ادبیات قدیم ماست (یعنی قبل از میجی) فهرستی در هشت مجلد که هر جلدی هزار صفحه است چاپ کرده‌اند. در این فهرست نام کمی بیش از پانصد هزار کتاب ژاپنی اعم از آنچه چاپ شده و آنچه به صورت خطی باقی مانده است دیده می‌شود. برای تدوین این دوره فهرست، تعداد پانصد متخصص ژاپونی مدت چهل سال کار کرده‌اند.

گفتم: قدیم‌ترین اثر مکتوب ژاپنی که به صورت اصل باقی مانده از چه قرنی است؟

گفت: از قرن هفتم میلادی، و آن به صورت کتاب است. اما قدیم‌ترین «سند» موجود از قرن هشتم میلادی است.

گفتم: کتب خطی شما را با چه وسایلی می‌نوشته‌اند؟

گفت: با قلم‌موئی که از موی شغال و خرگوش می‌ساختند و مرکب سیاه که از دوده و صمغ کاج ساخته می‌شد. هنوز هم هردو را می‌سازند.

گفتم: در موزه‌ها و کتابخانه‌های شما طومارهای زیادی دیده‌ام. قصه‌اش چیست؟

گفت: قبل از قرن سیزدهم میلادی آنچه کتاب می‌نوشته‌اند به صورت طومار بود. بعدها یک ورقه طوماری کاغذ را چندین تا می‌کرده‌اند و یک لبه آن را سرتاسر می‌دوخته‌اند و سپس در آن دفتر می‌نوشته‌اند. چون کاغذهای ژاپنی نازک بود فقط بر یک روی کاغذ نوشته می‌شد. به این علت است که ورق‌ها را تا می‌کرده‌اند. طبعاً صفحات لایه‌ای اوراق تا شده سفید می‌مانده است.

گفتم: اسناد خطی شما چه وضعی دارد؟

گفت: ژاپن مملکتی است که گرفتار تهاجم اقوام خارجی نشده است؛ لذا گنجینه‌های زیاد از اسناد خطی آن از قدیم‌ترین از منه

محفوظ مانده است، مثل «گنجینه شاهی» ذی قیمتی که در «نارا» نگاهبانی می‌شود. در این گنجینه آثار حیرت‌آوری جمع شده است؛ مثلاً پارچه‌های ایرانی عصر ساسانی که از طریق چین به ما رسیده. همچنین اسناد خطی ژاپنی به دست آمده است که در آنها ادویه قدیمی چینی یا ایرانی را می‌پیچیده‌اند و در گوشه‌ای می‌گذاشته‌اند. گفتم: درست مثل ایران خودمان. ما به این کاغذها کاغذ عطاری می‌گفتیم.

گفت: باری، کاغذهای این ادویه که در زمان خود ارزشی نداشت امروز از لحاظ مطالعات تاریخی بسیار باارزش است و همه را با دقت مورد بررسی قرار داده‌اند. باید بگویم که اسناد قدیمی سالیان دراز در اختیار خانواده‌های مهم بود زیرا میان قرون نهم تا پانزدهم میلادی یک روش مالکیت مهمی در ژاپن برقرار بود (پرفسور هندا در حین ترجمه گفت مثل اقطاع زمان سلجوقی) و خاندان‌ها هر یک برای این که اصل و نسب و اهمیت تاریخی خود را به رخ یکدیگر بکشند، مجموعه‌های وسیع از اسناد آباء و اجدادی جمع کرده بودند. جز این، هر یک از معبد‌ها و دستگاه حاکم نیز اسناد مربوط به مالکیت‌های خود را نگاهداری می‌کرد.

گفتم: آیا تاکنون از این نوع اسناد چیزی چاپ شده است؟ گفت: به جز چاپ عکسی بعضی از طومارها و نقشه‌های مهم، دو مجموعه مشهور توسط دولت (به مباشرت دانشگاه توکیو) به چاپ رسیده است: یکی مجموعه‌ای است که تا حالا بیش

از صد و چند جلد از آن انتشار یافته! این مجموعه بازنویس اسنادی است که در مراکز و کتابخانه‌ها و معابد مختلف موجود است، و ترتیب تنظیم آنها بر اساس قراردادستن آنها در آن محل‌هاست. مجموعه دیگر که دویست و پنجاه جلد از آن به چاپ رسیده است، حاوی اسناد تاریخی ملت ماست به ترتیب و نظم تاریخی نگارش آنها.

گفتم: به راستی حیرت‌آور است. پس دیگر چیزی نمانده است! ما کجاییم در این بحر تفکر تو کجا!

گفت: حساب کرده‌اند که برای چاپ‌شدن تمام اسناد موجود ژاپنی دویست سال دیگر وقت لازم است. برای مثال باید بگویم که برای اتمام این یک مجلدی که دست من است و هزار صفحه دارد به طور تخمین عمر صد نفر مصروف شده است.

گفتم: میان صحبتتان از نقشه نام بردید. چه نقشه‌ای؟ گفت: در ژاپن مرسوم بوده است که برای مزارع برنج کاری و دیگر اراضی تحت تصرف مالکین نقشه می‌کشیده‌اند؛ تقریباً مثل همین نقشه‌های امروزی. این نقشه‌ها روی پارچه بوده و قدیم‌ترین آنها از قرن هشتم میلادی است.

... و چون چند نمونه از آنها را که به صورت عکسی چاپ کرده‌اند نشان داد، به قول معروف دود از کله‌ام بلند شد... خداحافظی کردم و بیرون آمدم. (از: «ژاپن‌شناسی و ایران‌شناسی»، در: بیاض سفر، صص ۶۰-۶۴)

